

MUHAMED A. MUJIĆ

PITANJE NASTANKA STARE PRAVOSLAVNE CRKVE U MOSTARU I NJENA POPRAVKA 1833. GODINE

O staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru u periodu turske vlasti malo je pisano u našoj historiografiji. Bolje reći, dr Vladimir Ćorović je jedini naš historiograf koji je pokušao osvjetliti prošlost ove crkve.¹ Međutim, ni ta obrada nije uspjela riješiti neka osnovna pitanja koja su tijesno vezana za crkvu kao što je pitanje njenog nastanka. U Ćorovićevoj obradi težište je dato na popravak crkve četrdesetih godina XIX stoljeća i opis njena izgleda, unutrašnjosti i predmeta koji se nalaze u njoj. Osnovni razlog za Ćorovićevu dosta šturu obradu pitanja vezanih za samu crkvu leži u činjenici što Srpsko-pravoslavna crkvena opština u Mostaru nije raspolagala arhivom u to vrijeme iz koje bi se mogao sagledati historijat crkve. To, u prvom redu, vrijedi za originalni turski materijal koji se odnosi na gradnju i popravak crkve i položaj njenog sveštenstva. Nema sumnje da je takva dokumentacija postojala, što se može zaključiti analogijom kod sličnih ustanova sakralnog karaktera, crkava, manastira i samostana na području naših zemalja koje su bile u sastavu Osmanske carevine, a u kojima su se do danas sačuvali arhive sa sličnom dokumentacijom.² Dobiva se utisak da je arhiva stare pravoslavne crkve u Mostaru stradala u onim burnim danima druge polovice XIX stoljeća u Hercegovini, odnosno tokom prvog svjetskog rata.

Zahvaljujući poslijeratnom radu naših orijentalista na prikupljanju turskog orhivskog materijala, danas smo u mogućnosti da bacimo nešto više svjetla na neka pitanja vezana za staru pravoslavnu crkvu u Mostaru, u prvom redu na pitanje nastanka crkve i njenog popravka.

¹ Dr Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*, Beograd, 1933.

² Za ilustraciju ukazujemo na Staru pravoslavnu crkvu u Saraje-

vu, na Franjevački samostan u Fojnici, na Franjevački samostan u Makarskoj, na Manastir Svete trojice u Pljevljima i na Manastar Mileševo.

KRŠĆANSKO STANOVNIŠTVO MOSTARA KROZ 16, 17. I 18. STOLJEĆE

Ako prihvatimo pretpostavku da je osnovni preduvjet za nastanak nekog sakralnog objekta u datoj sredini prisutnost izvjesnog kruga vjernika koji osjećaju potrebu za postojanjem takvog objekta, onda nam se nameće problem da prije nego što pokušamo riješiti pitanje nastanka dotičnog objekta, sagledamo taj aspekt ovoga pitanja. To u našem konkretnom slučaju znači da bi, prije svega, trebalo razmotriti stanje pravoslavnog stanovništva u Mostaru u periodu turske vlasti, od čega dobrim dijelom ovisi vrijeme nastanka prve pravoslavne crkve u ovome gradu.

Poznato je da su Mostar kao i izvjestan broj drugih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini podigli Turci. Proces formiranja tih naselja, razumljivo, trajao je duže vremena, zavisno od brojnih momenata, u prvom redu, od vojne situacije u tom području. Kako su motivi za formiranje takvih naselja najvećim dijelom proisticali iz odbranbene politike turske vlasti, to sva ta naselja, u prvo vrijeme, nisu predstavljala ništa drugo do utvrđenih vojnih položaja, a njihovo stanovništvo činilo vojne posade. Tokom vremena, posebno kad su ratovi koje je turska država vodila u Evropi jenjali, tada se nosioci vlasti počinju više okretati politici razvitka tih naselja, od kojih su neka ostala na nivou trgova, a druga, perspektivnija, razvijala se u kasabe, a manjim dijelom u šehere. U tim naseljima stvarani su potrebni uslovi za život stanovništva, po uzoru na slična naselja širom Turske carevine.

Poznato je da su Turci prilikom osvajanja Hercegovine zauzeli i mjesto Mostar (1465) koje se pružalo uz lančani most na Neretvi. Prvi spomen o Mostaru pod turskom vlašću, u sačuvanim osmanskim izvorima, srećemo u katastarskom popisu obavljenom 1468—1469. godine.³ Tu se Mostar spominje pod imenom *Mosdar* i ističe da se on i drukčije nazivao *Bazar köprülü hisar* (Trg tvrđave sa mostom).

Mostar je tada predstavljao malo naselje, koje je brojalo 16 kršćanskih domaćinstava, čiji su ukupni porezi godišnje iznosili 560 akči, a spadali su u has sandžak-bega Isa-bega. Ostalo područje koje je administrativno pripadalo mostarskoj nahiji obuhvatalo je 30 sela sa 294 domaćinstva, što je za to doba predstavljalo nahiju srednje veličine.

Kako je cijela ova regija, skupa s tadašnjim Mostarom, predstavljala značajno vojno i strateško područje, a sami Mostar važio kao jedini prelaz preko Neretve, to se on sve do polovice XVI stoljeća i ne forsira kao gradsko naselje. Međutim, od tada pa u narednih nekoliko desetljeća Mostar doživljava svoj nagli razvoj tako da će u tom periodu sve značajnije djelatnosti, karakteristične za to doba, doseći vidan domet, za što zasluga, u prvom redu, pripada izvjesnom broju krupnijih vakufa nastalih u onom vremenskom

³ Belediyye kütübhanesi, Istanbul, Defter vilayeti Bosna, O—76.

razdoblju kada dolazi do jenjavanja osmanskih pohoda u Srednju Evropu, kada se počelo razmišljati o unapređivanju i razvijanju ovog mjestanca.

Prve značajnije podatke o teritorijalnom razvoju Mostara kao kasabe i njegovom stanovništvu nalazimo u Popisnom defteru za Hercegovački sandžak iz 1585. godine.⁴ Prema tom defteru tada je u Mostaru postojalo 14 muslimanskih mahala i dvije mahale kršćanske.

Muslimanske mahale koje su locirane u centru grada su:

1) Mahala hadži Mehmed-bega (Karadoz-bega) koja se prostirala u centru današnjeg grada oko istoimene džamije. Imala je 50 domaćinstava.

2) Mahala hadži Huseinova koja je imala 36 domaćinstava. Na osnovu sačuvanih historijskih podataka nije nam poznato gdje se ova mahala prostirala.

3) Mahala Nezir-age, sa 22 domaćinstva koja su iskazana kao *kul ogllari ve sipahilari*. Ova se mahala prostirala oko istoimene džamije, na Spilama, iznad same Krive ćuprije, na desnoj obali Neretve.

4) Mahala Nesuha, dizdara (Vučjakovića), sa 13 domaćinstava, koja se prostirala oko istoimene džamije, koja je u narodu poznata kao džamija pod Lipom.

5) Mahala Jahja-a hodže, sa 30 domaćinstava. Vjerovatno je ovdje riječ o mahali koja se prostirala oko džamije Kjose Jahja-hodže koja i danas postoji na Trgu Republike.

6) Mahala Čejvan-čehaje, koja se protezala oko istoimene džamije koja i danas postoji, u Ulici maršala Tita, tik iza starog mosta, u kojoj je izložbeni prostor Muzeja Hercegovine. Mahala je brojila 35 domaćinstava.

7) Mahala umrlog Huseina-hodže koja se prostirala oko istoimene džamije, koja je bila locirana na uglu današnje Ulice Maršala Tita i Ulice Huse Maslića. Mahala je imala 38 domaćinstava.

8) Mahala Bajezid-hodže, koja se prostirala oko istoimenog mesdžida koji se nekad nalazio iznad same Sahat-kule, na uglu današnje Ulice Braće Šarića i Braće Bajata. Imala je 21 domaćinstvo.

9) Mahala umrlog Sinan-paše, koja se prostirala oko istoimene džamije koja je bila situirana na Mejdanu, tik uz današnji Dom JNA. Mahala je brojila 24 domaćinstva.

10) Mahala Memije-hodže, koja se prostirala oko istoimene džamije na Carini, između današnje Ulice Mladena Balorde i Ulice Braće Krpo. Mahala je brojila 66 domaćinstava.

⁴ Ankara, Tapu ve Kadastro, Defter 16 483 i 484; opširni popis za Hercegovinu u 2 sveska. Kopija u

Akademiji nauka i umjetnosti Sarajeva.

11) Mahala Bešir-age, koja se prostirala oko istoimene džamije na Balinovcu, sa 34 domaćinstva.

12) Mahala Bajezid-hodže, koja se prostirala oko istoimenog mesdžida, koji je bio situiran u Brankovcu, iznad Sahat-kule. Mahala je brojila 26 domaćinstava.

13) Mahala Fatime-kadun, kćeri umrlog hadži Mehmed-bega, koja se prostirala oko istoimene džamije koja je postojala na Carini, na uglu današnje Ulice maršala Tita i Ulice Demirovića, sa 52 domaćinstva.

14) Mahala Zahum, koja je imala 30 domaćinstava.

Prema istom defteru postojale su još dvije mahale na periferiji grada, koje se imale tretman selâ, a to su Zahum sa Rodočem i mahala Opine. Njihovo stanovništvo imalo je status raje, za razliku od stanovništva kasabe i bavilo se zemljoradnjom. U gorespomenutoj prvoj mahali postojalo je 30 domaćinstava, a druga mahala brojila je 20 domaćinstava. Sva ta domaćinstva, uglavnom, imala su baštinske zemlje. Stanovništvo tih dviju mahala bilo je pretežno muslimansko, dok se iz naplaćenih poreza, prema istom defteru, vidi da je postojalo samo 7 muslimanskih domaćinstava, na što ukazuje podatak da su te mahale terećene sa 7 ispendži.

U istom izvoru ubilježena je Crkva Zahum, sa vinogradima i njivama, na koje se plaća 200 akči, a kao korisnik vodi se izvjesni hadži Mustafa.

Na osnovu dosad objavljenih podataka poznato je da je ovdje riječ o katoličkoj crkvi⁵ koja je bila situirana negdje na zapadnom području grada koje se tada nazivalo Zahum.

Prilikom navođenja baština, u istom defteru, u mahali Zahum sa Rodočem spomena nalazimo *baštini Filipa, koja se nalazi u posjedu navedenog manastira*, čim se Crkva Zahum poistovećuje sa manastirom.

Uvidom u sačuvani historijski materijal, nismo u mogućnosti sagledati detaljnije sastav i kretanje stanovništva Mostara tokom turske vlasti u našim zemljama. Razlog za to, u prvom redu, leži u činjenici što nam se, nažalost, nisu kompletno sačuvali sidžili kadija⁶ koji su se radali na tom važnom položaju sudsko-administrativne vlasti u ovom kraju, a koji predstavljaju najznačajniju vrstu historijskih izvora za izučavanje privrede grada i sastava njegova stanovništva. Tome, takođe, doprinosi i činjenica da nam je dostupan mali broj katastarskih popisnih deftera centralne tur-

⁵ *Acta Franciscana*, Dominik Mandić, Mostar, 1934. dok. 15.

⁶ U Orijentalnom institutu u Sarajevu čuvaju se slijedeći sidžili mostarskih kadija: sidžil iz 1041—1043. godine po Hidžri (br. 1), fragmenti sidžila iz 1080/71. i 1144/45 (br. 2), odlomci dva sidžila, i to iz

1091/92. do 1096. i 1177 (br. 3), iz 1185—1186 (br. 4), iz 1193—1196 (br. 5), iz 1234—1241 (br. 6), iz 1244—1249 (br. 7), iz 1272—1286 (br. 8) i iz 1287—1288 (br. 9). U Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu takođe se čuva sidžil mostarskog kadije iz 1779, 1780. godine (br. 5).

ske vlasti,⁷ koji su, istina, od mnogo većeg značaja za izučavanje seoske privrede, ali koji bi, istovremeno, mogli pružiti vrijedne podatke i o gradskom stanovništvu.

Posebno treba istaći da i oni podaci što su nam sačuvani najčešće nisu takvi da bi nam mogli pružiti jasnu sliku o stanju, konkretno, pravoslavnog stanovništva u periodu turske vlasti. Naime, u turskim ispravama iz starijeg perioda, gdje se spominju lica koja su kršćani, teško je odrediti da li je riječ o katoliku ili o pravoslavnom, što, razumljivo, predstavlja otežavajući momenat za svakoga ko bi želio da doprinese osvjetljavanju konfesionalnog sastava stanovništva u raznim dijelovima osmanske države. Ta poteškoća sastoji se u tome što se sva lica koja ispovijedaju kršćanstvo najčešće u turskim izvorima nazivaju općim nazivom *zimi*,⁸ odnosno nazivom *nasrani*.⁹ Treba ukazati da se u katastarskim popisima kršćansko stanovništvo upotrebljava riječ *geberân*.¹⁰ Međutim, tek u XIX stoljeću tu i tamo u turskim administrativnim ispravama se javlja izvjesno diferenciranje katoličkog i pravoslavnog stanovništva. Ako svemu tome dodamo da se veći broj kršćanskih imena tog vremena na području Bosne i Hercegovine mogu sresti pojednako i kod katolika i kod pravoslavnih, to će biti shvatljivije s kakvim poteškoćama se susreću svi istraživači na ovom domenu. Zbog svega toga prilikom izlaganja historijskih podataka o stanju pravoslavnog stanovništva u gradu Mostaru, ograničavajući se na period XVI—XVIII stoljeća, prezentiraćemo podatke do kojih smo došli, a koji se odnose na kršćane, prepuštajući na taj način naučnoj javnosti da ona cijeni svaki pojedini slučaj.

Jedini izvor do sada dostupan iz XVII stoljeća za proučavanje ovog pitanja predstavlja sidžil mostarskog kadije iz 1632, 1633. i 1634. godine kao i fragmenti sidžila iz 1670. u kojima nalazimo izvjestan broj zanimljivih podataka o kršćanskom stanovništvu u gradu Mostaru.

Evo tih podataka:

Zimija Mileta, nastanjen u mahali Derviš-paše jamčio je za ličnost zimije Ivana, sina Ilije, nastanjenog u Mostaru i obavezao se da će ga dovesti na časni šerijatski sud kad se to zatraži. Na traženje Pejan-zade Mehmeda upisano je u sidžil.¹¹

U prvoj dekadi džumada I 1042 (14—23. novembar 1632) na traženje hamamdžije Mustafe upisano je u sidžil da je kujundžija

⁷ U Orijentalnom institutu postoje fotokopije dva katastarska deftera za Hercegovinu iz 1477 (br. 94) i iz XVI st. (bliže nedatiran, br. 99). U Akademiji nauka BiH postoji, takođe, jedan iz 1585. godine (original: Tapu ve Kadastro, Ankara, I i II, No 483 i 484).

⁸ Ovaj termin označava nemuslimanskog podanika u islamskog državi.

⁹ To znači hrišćanin, odnosno kršćanin.

¹⁰ To je drugi izraz za hrišćanina, odnosno kršćanina.

¹¹ Sidžil br. 1, 2v.

Ivan jamčio za zimiju ćurčiju Miletu i (obavezao se) da će ga dovesti (na sud) kad se to zatraži.¹²

Deli Alija, nastanjen u mahali Derviš-paše koja se nalazi u gradu Mostaru, pred časnim šerijatskim sudom u prisutnosti nosioca ovog dokumenta zimije Vujice, sina Radoja iz mahale Nezir-age u Mostaru, podnio je ovu tužbu protiv njega:

»Spomenuti Vujica je odveo moga konja da doveze sijeno. Idući putem konj je crknuo i tako me je spomenuti Vujica oštetio. Zahtijevam protuvrijednost za konja.«

Poslije saslušanja i poricanja, te pošto su zatraženi dokazi, a spomenuti Deli Alija nije ih mogao pridonijeti, predloženo je spomenutom Vujici da se zakune da spomenutom nije učinio nepravdu, te da nije bio uzrok da je konj uginuo, i u tom smislu se zakleo. Pošto izdata presuda da se (spomenuti) oslobađa naknade za navedenog konja, na traženje to je upisano u sidžil.¹³

U trećoj dekadi džumada II 1042 (3—11. januara 1633) zimija Ivan zlatar pred šerijatskim sudom u prisutnosti Mustafa-baše, od svoje dobre volje dao je ovu izjavu:

»Ja sam (njemu) dužan 1.006 akči na ime cijene za šezdeset medri šire.,

Izdata je presuda o isplati duga i na traženje upisano je u sidžil.¹⁵

Također gore navedenog datuma upisan je u sidžil dokumenat slijedeće sadržine:

Pošto je potreban staratelj koji bi čuvao imetak maloljetne djece Matijaša i Mare umrlog zimije Milete iz grada Mostara i starao se o njima, a stric spomenutih maloljetnika zimija Mihajlo, sin Vukmana sposoban je da obavlja kako treba to starateljstvo, to je od strane časnog šerijatskog suda navedeni Mihajlo postavljen i imenovan za staratelja. Pošto je isti prihvatio spomenuto starateljstvo pred svijetlim sudom i preuzeo na sebe poslove koji proističu iz toga, na traženje to je upisano u sidžil.¹⁶

Istog datuma zimija Nikola, sin Luke, nastanjen u mahali Lafi hadži Alije u gradu Mostaru pred sudom od svoje dobre volje dao je ovu izjavu i očitovanje:

»Saliha, sestra zimije Vukele iz spomenute mahale ostala je trudna iz nezakonitog snošaja prije izvjesnog vremena. Da bi je izveo iz Mostara i odveo u neko drugo mjesto, on je meni predao spomenutu Salihu krišom, ne davši mi za to ni jednu akču. Ja sam izveo krišom spomenutu Salihu iz Mostara i odveo je u mjesto zvano Čičevo.¹⁷ Nije mi poznato gdje se sad nalazi spomenuta Saliha.« Na traženje upisano je u sidžil što se dogodilo.¹⁸

U prvoj dekadi redžepa 1042 (12—21. januara 1633) zimija Vujica iz Popova pred sudom je izjavio:

¹² Sidžil br. 1, 9r.

¹³ Sidžil br. 1, 16r.

¹⁵ Sidžil br. 1, 18v.

¹⁶ Sidžil br. 1, 20r.

¹⁷ Ovo mjesto se nalazi južno od Konjica, s lijeve strane Neretve.

¹⁸ Sidžil br. 1, 20r.

»Ja sam opunomoćio Mehmeda, sina Abdulaha iz mahale Kose-hodže da preuzme zaostavštinu zimije Vukoja, kako onu koja se nalazi u dućanu, tako i onu koja je na drugom mjestu.«

Isti je prihvatio spomenuto punomoćstvo i na traženje je upisano u sidžil.¹⁹

Zimija Vukosav, sin Ranka, pred časnim šerijatskim sudom u prisutnosti zimije ćurčije Ivana, od svoje dobre volje dao je ovu izjavu:

»Ja treba da isplatim dug od 2.000 akči spomenutom Ivanu.«

Pošto je isti potvrdio (njegove navode) izdata je presuda o isplati duga i na traženje upisano je.²⁰

Privrednici iz mostarske čaršije, nosioci ovog dokumenta Alija hodža, hadži Ahmed, hadži Salih, Mahmud-paša, Bali halifa, majstor Mehmed, hadži Mustafa i drugi pristupili su šerijatskom sudu i dali ovo očitovanje:

»Mi smo gradski privrednici. Svi su naši prihodi od zanatstva i trgovine. Međutim, sa strane su došli neki Grci i Ermeni. Oni ne posluju u dućanima, nego trguju i time nam prave štetu i ugrožavaju našu egzistenciju. Zato zahtijevamo da im se po šerijatu zabrani da dolaze odnosno da se zabrani spomenutoj grupi ljudi da se useljavaju u dućane koje smo mi otvorili i u kojima radimo.²¹

Nikola zlatar bio je vjerovnik Tomi, sinu Petra. Dug je iznosio 600 akči na ime Tomina jamstva za Vukelu, što je utvrđeno na osnovu dužnikove izjave, te donesena presuda o isplati duga i uručena havalu radi utjerivanja.²²

U prvj dekadi zilhidžeta 1042 (9—18. juna 1633) u sidžil mostarskog kadije upisan je ovaj dokumenat:

Posjednik ovog dokumenta Ivan, sin Marka, nastanjen u selu Veličani, koje se nalazi u nahiji Popovo, pred sudom u prisutnosti Muhameda, sina Abdulmanana tabaka, dao je ovo očitovanje:

»Spomenuti Muhamed je na osnovu punomoćstva preuzeo imetak i prava, koja pripadaju nasljednicima, stričevićima i sestrama umrlog terzije Ivana, koji je bio nastanjen u gradu Mostaru. Poslije obračuna kod mene nije ostala ni jedna akča.«

Prilikom saslušanja spomenuti Muhamed je dao izjavu u kojoj poriče (gornje navode).

Kad je zatražen dokaz koji bi bio u skladu sa gornjim očitovanjem spomenutog Ivana, muslimani Gazi, sin Bešira, i Alija, sin Muhameda, pristupili su časnom šerijatskom sudu i posvjedočili ovako:

»Istina je da je spomenuti Muhamed preuzeo dijelove koji pripadaju stričevićima i sestrama iz ostavštine umrlog spomenutog

¹⁹ Sidžil br. 1, 24r.

²⁰ Sidžil br. 1, 28r.

²¹ Sidžil br. 1, 41v.

²² Sidžil br. 1, 47v.

lica i da kod spomenutog Ivana nije ostala ni jedna akča. Mi ovo svjedočimo i opet svjedočimo.«

Pošto je njihovo svjedočenje primljeno, na traženje je upisano u sidžil što se dogodilo i ova isprava je napisana i uručena licu koje ju je tražilo da bi je predočilo kad bude potrebno.²³

U trećoj dekadi zilhidže 1042 (29. juna — 7. jula 1633) u kadijski sidžil je upisan ovaj dokument:

»Sinan, sin Mehmeda, iz mahale Ibrahim-age u Mostaru pred sudom u prisutnosti nosioca ovog dokumenta zimije Vučka, sina Pavla, od svoje dobre volje dao je ovu izjavu i očitovanje:

»Ja sam definitivno prodao svoju vlastitu kuću koja se nalazi u mahali ćurčije Ahmeda, a graniči, s jedne strane, kućom Mustafe hodže, a s druge strane kućom Selima, s treće strane kućom Rakitnali Hasana, a s četvrte strane kućom terzije Ahmeda, skupa s aharom koji se nalazi uz nju, te manji vinograd i bašču uz njega, spomenutom Vučku za šest hiljada akči, uručio prodane objekte i primio novac. Od danas on je kupac ovog imetka i neka raspolaže s njim po volji.«

Pošto je spomenuti Vučko, u čiju je korist data gore spomenuta izjava na objašnjen način potvrdio njegove navode u njegovoj prisutnosti, to je na traženje upisano u sidžil što se dogodilo i ova isprava je napisana.«²⁴

Grgur, sin Mate, iz mahale Baba Bešira jamčio je za svoga brata Ivana i obavezao se da će ga dovesti na sud, na traženje Jusufa čelebije, sina Islama.²⁵

5. džumada II 1043 (7. decembra 1633) registrovan je ovaj dokument u kadijskom sidžilu: Vjerovnik Memi, sin Abdulaha. Dužnik: Četko, sin Stipana, dunder. Iznos duga poslije svega obračuna: 1.252 (akče), što je utvrđeno na osnovu njegova priznanja. Donesena je presuda o isplati duga i na traženje upisano je.²⁶

1. rebia I 1043 (8. jula 1633) registrovano je da je založen ćurčijski dućan, te jedan vinograd ćurčije Mihala, sina Radoje, iz mahale hadži Balije, za dug vakufu hadži Nezira, u iznosu od 1.000 akči. Jamac je Stipan terziija, sin Radosava. Zakupnina vinograda iznosi 125 akči.²⁷

Istog datuma registrovano je da je založena jedna nova kuća Grgura, sina Mate, iz mahale Babe Bešira za dug vakufu hadži Nezira, u iznosu od 500 akči. Jamac je Hasan, sin Abdulaha. Najamnina od kuće iznosi 63 akče.²⁸

20. silhidžeta 1080. godine (11. maja 1670) pred mostarskim sudom Hasan Nakić (?) i Petar, sin Luke, nastanjeni u mahali Lafi

²³ Sidžil br. 1, 53r.

²⁴ Sidžil br. 1, 57v.

²⁵ Sidžil br. 1, 72r.

²⁶ Sidžil br. 1, 73v.

²⁷ Sidžil br. 1, 98v.

²⁸ Sidžil br. 1, 98v.

hadži Hasana u Mostaru izjavili su i očitovali u prisutnosti Križana, sina Vida, da su mu oni prodali svoje kuće koje se takođe nalaze u spomenutoj mahali za 15.000 akči i primili novac, na što je kadija izdao hudžet o toj prodaji koji je uručen kupcu Križanu da bi ga kasnije, ako bude potrebno, mogao predočiti.«²⁹

22. zilkladeta 1080 (13. marta 1670) također pred mostarskim sudom Barbara, supruga umrlog Grk Jure, koji je bio nastanjen u gradu Mostaru, koja je od strane šerijatskog suda postavljena za starateljicu svojoj maloljetnoj djeci, podnijela je tužbu protiv Ivana, nastaljenog takođe u Mostaru. Barbara u svojoj tužbi navodi da je njen muž, dok je bio živ, imao dućan u ortakluku sa navedenim Ivanom i da su oni kao ortaci zajednički kupovali i prodavali. Tako je prilikom smrti njenog muža pripalo njoj i njenoj djeci 17.319 akči od dućanske robe i potraživanja stvorenih iz ortačkog poslovanja. Međutim, ona ovim potražuje od optuženog još 5.000 akči dućanskih, tvrdeći da ih je dotični sakrio u robu.

Kad je kadija zatražio od tužiteljice da dokaže navode svoje tužbe, a ona to nije mogla učiniti, to je kadija zatražio od optuženog Ivana da se zakune da on nema nikakvih dugovanja iz gornjeg osnova i, »on se zakleo uzvišenim Bogom koji je objavio Evanđelje Isa-pejgamberu«, time je tužba Barbare bila odbijena, a Ivanu izdat sudski hudžet kojim se on oslobađa optužbe.³⁰

Što se tiče sačuvanih podataka o kršćanskom stanovništvu u Mostaru u XVIII stoljeću, oni su još oskudniji, ali to ni u kom slučaju ne može da znači da se broj toga stanovništva osipao, nego, naprotiv, s pravom se može pretpostavljati da je mogao biti samo u porastu.

Evo tih sačuvanih podataka:

21. rebia I 1194 (27. marta 1780) pred mostarskim kadijom vjenčao se Vukadin, sin Todora, iz mahale Hafiz-hodže sa Rosom, kćeri Stipana, takođe iz navedene mahale. Ahmed, sin Jahja-a Fazli iz navedene mahale bio je zastupnik mladoženje, a Ahmed baša, sin Hasan-baše, takođe iz navedene mahale bio je zastupnik mlade, što je utvrđeno na osnovu svjedočenja Jeftana, sina Jovana, i Lazara, sina Todora, iz mahale Memije-hodže. Sporazumno utvrđen je mehr muedžel u iznosu od 2.000 akči.³¹

Jeftan, sin Vasilja, iz mahale Sinan-paše preko svoga zastupnika Ali-age vjenčao se pred mostarskim kadijom sa Nastom, kćeri Petra, iz mahale Kanber-age, koja je lično pristupila sudu. Mehr je utvrđen na 1.000 akči.³²

26. zilhidžeta 1192 (15. januara 1779) pred mostarskim kadijom vjenčao se Simo, sin Petra, iz mahale Karađoz-bega sa Saron (?), kćeri Mihajla, iz mahale Kanber-age. Ali-aga je bio za-

²⁹ Sidžil br. 2, 3v.

³⁰ Sidžil br. 2, 18.

³¹ Sidžil br. 5, 49r.

³² Sidžil br. 5, 49v.

stupnik mladoženje, a mula Ahmed Serdar-zade (čitaj: Serdarević) zastupnik mlade čija su zastupstva utvrđena na osnovu svjedočenja Mihajla, sina Ivana i Todora, sina Mihajla. Sporazumno je utvrđen meher muedžel u iznosu od 1.000 akči.³³

Vuko, sin Mihajla, iz mahale Karađoz-bega vjenčao se pred mostarskim kadijom sa udovicom Sokom, kćeri Moje, iz mahale Memije hodže. Ahmed-baša bio je zastupnik mladoženje, a Jeftan, sin Mihajla, zastupnik mlade, što je utvrđeno na osnovu svjedočenja Jeftana, sina Jovana, i Jeftana, sina Vasilja. Mehr muedžel utvrđen je na 4.000 akči.³⁴

6. muharema 1194 (13. januara 1780) pred mostarskim kadijom vjenčao se Simo, sin Andrije, iz mahale Čejvan-bega sa Sokom, kćeri Spasoja, iz iste mahale. Abdi-baša Hadži Selim-zade (čitaj: Hadžiselimović) bio je zastupnik mladoženje, a Mehmed-baša, sin Ibrahim, zastupnik mlade, što je utvrđeno na osnovu svjedočenja Omer-baše, sina Mehmed-baše Vuka, i Derviš-baše Šarca. Hehr muedžel utvrđen je u iznosu od 1.000 akči.³⁵

Ševala 1195. godine (septembra—oktobra 1781) pred mostarskim kadijom vjenčao se Tripko, sin Milaka, sa Marijom, kćeri Jiftana, iz mahale Memije-hodže putem svojih zastupnika. Nikola, iz mahale ćurčije Ahmeda bio je zastupnik mladoženje, a Ato Miličević (?) zastupnik mlade, a njihova zastupstva utvrđena su na osnovu svjedočenja Ristana, sina Save, i Save, sina Stipana. Mehr muedžel utvrđen je na 3.000 akči.³⁶

26. džumada II 1195 (20. juna 1781) pred mostarskim kadijom vjenčao se Mitar, sin Luke, sa Sarom (?), kćeri Maksima, iz mahale Kanber-age. Dodo, sin Simata, bio je zastupnik za mladoženju, a Rizvan alamdar zastupnik za mladu, a njihova zastupstva utvrđena su na osnovu svjedočenja Ristana, sina Marka, i Ristana, sina Radžarije (?). Mehr muedžel utvrđen je na 2.000 akči.³⁷

Iste godine pred istim kadijom sklopljen je brak između Stanka, sina Milutina, i Rose, iz mahale Fatima kadun. Jovan Peš bio je zastupnik mladoženje, a Stipan (?), sin Đuraša, zastupnik mlade, a njihovo zastupstvo utvrđeno na osnovu svjedočenja Petra Simata. Mehr muedžel utvrđen je na 1.000 akči.³⁸

20. džumada I 1194 (24. maja 1780) pred mostarskim kadijom vjenčao se Rade, sin Jeftana, iz mahale Kanber-age sa Sarom, kćeri Jovana Kel? iz Šarića mahale. Husein, sin Hasana, bio je zastupnik mladoženje, a Petar, sin Mihajla, zastupnik mlade, što je utvrđeno na osnovu svjedočenja Smaila, sina Alije, i Pave, sina Petra. Na osnovu međusobnog dogovora utvrđen je meher muedžel u iznosu od 1.000 akči.³⁹

³³ Sidžil br. 5, 49v.

³⁴ Sidžil br. 5, 49v.

³⁵ Sidžil br. 5, 49v.

³⁶ Sidžil br. 5, 47r.

³⁷ Sidžil br. 5, 47v.

³⁸ Sidžil br. 5, 48r.

³⁹ Sidžil br. 5, 48v.

29. muharema 1194 (26. januara 1780) pred mostarskim kadijom vjenčao se Todor, sin Mihajla, iz mahale Kanber-age, koji je osobno pristupio na sud, sa Ristom, kćeri Pave, iz navedene mahale. Njen zastupnik bio je Andrija, sin Todora, što je utvrđeno na osnovu svjedočenja Sime, sina Mihajla, i Milutina, sina Kostadina. Sporazumno utvrđen je mehr muedžel u iznosu od 3.000 akči.⁴⁰

Ako iznesenim podacima dodamo još one koje nam daje francuski putopisac Poulllet, koji je 1658. proputovao kroz Mostar,⁴¹ te ona nekoliko podataka što ih daje Ćorović,⁴² to bi, uglavnom, predstavljalo do ovog momenta poznati sačuvani materijali koji se odnosi na kršćansko stanovništvo u Mostaru do potkraj XVIII stoljeća.

Upoređujući sve historijske podatke o prošlosti Mostara može se konstatirati da kršćansko stanovništvo, u ranom periodu, ne samo što se nije rapidno smanjivalo usljed islamizacije, nego da se ono tokom vremena brojno povećavalo, kako pravoslavno tako i katoličko stanovništvo.

Na osnovu onog što je objelodanio Ćorović i podataka što smo ih mi ovdje objavili, dobiva se jak utisak da od polovice XVIII stoljeća pa nadalje, u periodu turske vlasti u Mostaru postoji znatan broj pravoslavnih porodica. Može se dopustiti da je, s vremena na vrijeme, bilo i osipanja stanovništva, ali, istovremeno, postoji ozbiljna pretpostavka da je broj pravoslavnog stanovništva u gradu, najvjerovatnije, bio u stalnom porastu. Čini nam se da za takvu pretpostavku najjaču podlogu možemo naći u činjenici da je 1867. godine u Mostaru bilo nastanjeno 500 pravoslavnih porodica, po čemu je pravoslavno stanovništvo zauzimalo drugo mjesto u konfesionalnom sastavu cjelokupnog stanovništva grada.⁴³ K tome postoji i još jedan podatak u kojem se izričito kaže da su pravoslavni trgovci toga vremena predstavljali najjači dio mostarske čaršije.⁴⁴ Zahvaljujući svemu tome može se stvoriti dosta vjerna slika o stanju pravoslavnog stanovništva u ovom gradu, potkraj turske vlasti.

NASTANAK STARE PRAVOSLAVNE CRKVE

Cijeneci momenat da kroz XVI i XVII stoljeće, na osnovu izloženih podataka, u Mostaru nije postojao značajniji broj pravoslavnog stanovništva, te da u sačuvanim istorijskim izvorima iz tog vremena ne nalazimo spomena pravoslavnoj crkvi, niti ma kakvom

⁴⁰ Sidžil br. 5, 48v.

⁴¹ V. Jelavić, *Doživljaji Francuza Poulllet-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu*, Glasnik Zemaljskog muzeja XX Sarajevo, 1908, str. 47—53.

⁴² Cit. d., str. 25 i 26.

⁴³ Broj porodica po konfesijama

u gradu tada je izgledao ovako: muslimanskih 2.200, pravoslavnih 500, katoličkih 398, ciganskih 120 i jevrejskih 181 (Schematis, str. 118).

⁴⁴ Cit. djelo, str. 105. Mercantores potentiaci nostra in civitate sunt Schismatici, tam turcae, Catolici autem in nune minimo et com.

svešteniku iz tog vremena, čini nam se najvjerojatnije da je najstarija pravoslavna crkva u ovome gradu mogla biti podignuta negdje početkom XVIII stoljeća, s obzirom da se, po svoj prilici, već tada povećao priliv pravoslavnog stanovništva u grad da je, i pod pretpostavkom da je ono prilikom nedjelja i drugih vjerskih praznika odlazilo u staru crkvu u Žitomisliću, na obnavljanje obreda, bilo prinuđeno da se izborni za podizanje svoje crkve i u samom gradu. Uostalom, i jedan zapis iz 1750. godine, u kojem se oplakuje smrt Nikole Opuhića, uvjerljivo govori o tome. U zapisu se kaže: »On bijaše u Mostaru crkvi služitelj i svijem hristijanom, a sada nam ostade crkva kao gluha iza njega.«⁴⁶

Čini nam se da najjači argumenat za našu tvrdnju predstavlja podatak da se u autentičnom prepisu sultanova fermana datiranog u drugoj dekadi rebia II 1262 (8—17. aprila 1846) da se pravoslavno stanovništvo u gradu Mostaru sahranjivalo kroz proteklih 80—100 godina u groblje koje se nalazi na zemljištu koje pripada vakufu hadži Balije, na kojem su prije toga bili vinogradi.⁴⁷

Naime, zna se da je hadži Balija bio jedan od poznatih mostarskih vakifa iz XVII stoljeća. On je glasom svoje vakuf-name iz 1021. godine po Hidžri (1612. g.) uvakufio veći broj nekretnina kako u Mostaru, tako i izvan njega, od čijih prihoda će se održavati džamija i mekteb što ih je podigao u Brankovcu.⁴⁸ Između ostalog, hadži Bali je uvakufio i vinograd iznad svoje džamije, na obroncima Stoca,⁴⁹ koji je prema sačuvanim podacima što ih pruža katastarski popis iz 1585. godine, bio zasađen vinogradima. Sa sigurnošću možemo tvrditi da je u navedenom fermanu riječ o pravoslavnom groblju koje se nalazi pod samim obroncima Stoca.

Polazeći od pretpostavke da je u godini kad je pravoslavno stanovništvo uspjelo iznaći rješenje za sahranjivanje svojih mrtvih, odnosno ako ne iste godine, a ono vjerovatno u jednom kraćem vremenskom razmaku, takođe uspjelo ishoditi odobrenje od centralne turske vlasti u Carigradu za gradnju svoje crkve, smatrajući da su ta dva akutna pitanja bila međusobno nerazdvojna, doći ćemo do zaključka da je stara pravoslavna crkva mogla biti sagrađena najkasnije prvih decenija XVIII stoljeća.

Prema onome što je već poznato u našoj nacionalnoj historiografiji, crkve koje su podizane u našim krajevima u periodu turske

⁴⁶ Ljuba Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, br. 2992, prema citiranom djelu dra Čorovića, str. 35.

⁴⁷ Sidžil 7, 66v, Orientalni institut. Vidi faksimil br. 1.

⁴⁸ Original vakuf-name hadži Balije čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

⁴⁹ Prema originalu navedene vakuf-name ne može se vidjeti da je hadži Balija, slovom te svoje va-

kuf-name uvakufio jedno takvo zemljište, ali iz izričitog teksta citiranog sultanova fermana saznajemo da je de facto to zemljište bilo vlasništvo vakufa hadži Balije. Postoji mogućnost da je poslije navedene 1612. godine, iz koje potječe original vakuf-name, moglo doći do naknadnog proširivanja dobara toga vakufa, za što do sada nema nikakvih podataka.

سنگوار حکیم مشیر معتمد نظام العالم فخر امور الجهور بالفکر الذائقه متمم مقام الانام بالمرای الصواب
محمد بن علی الدوله در اقبال شدید ارکان سعاده والاجمال المحض فی یضوف عموطف الملك
الایلیع یورنه والیس فی زینت کجود محمدی بان ادام الله کما اطلاله و قدرة النور المتشرع عایه
موسناز نانی مولانا از بد علمه و صفای الاماثر والاقران اعیان و ذبوه مملکت
و باجهوشی اولیوز بد قدر هم مقترع رفیع هما یون واصلا و ایها معلوم اولککه هر سنگ
سختی غنیه موسناز غنیه سنده واقع روم کلیب کسی عدت مدیده و بنبر و تغییر او سنده غنیزن
شیر خراب و ما تلتراب اولد غنیه معنی نصبه از نور مد و بنده ملقبه اجرای ایین
اید صده غنیزن بجز ندرن بعضدر اصره قضا و شره به نقد و حکمته مجبور اولد قلندرن
تغییر کنی خصوصی نیاز و ستر حام قلندرن و کلیب کما ز بوره معنده معرفت شرع
شریفه ایله کشف و معاینه اولدند قوه طوعی اوی بدی اندازه و عرضی اون ایلی
اندازه نصف کبیرک و قدری بدی اندازه اوله رن محتاج تغییر ایدرک اعلم
اولدند او طوع حبسه اولدنا بد رعیت حاوی امر شریفه صد درین سنگه ذبور
بنار اللهی طرفلندن با عرضنده انرا و التماس اولد یعنی بانفعل صد اعظم سنده
شیم و تکمیل مطلق قوی الهم بود فیه دباب عطفوت قرار ملکانه نه تحریر و ذکر اولدنا
عرضنده کن ایله اعلامی تسیم اولدیکدن نانه مقدضای شریعی بالفطر شیخ الاسلام
وصفتی الانام اوله اعلم العلماء و البغی فی افضل الفضلای المتورعین استخیر
مولانا الید عبد الوهبا ادام الله تکمیل غنیزن لدری الاستفسار فریده واقع کینه
قد مجیدن خراب اولد قوه ارباب هیت صلیبینه نسنه زیار کجود سنگه سنگه
وضع قدیم اوزره اوزره تغییره قادر اولور کجی اجواب اولور لری کجود بر قطعه
فتوای شریقه ویرکشی و مساعی شریقی اولدنی اوزره تغییر و ترجمه نصت
سنیه بادش نام بیدر رخ قلندرن اولدنا بس خطهایون شوخه و ن
نا جدر اندم صحیفه پیری حمد و راوشوا و کفیه منطوقه صیفی و ویرکشی فتوای
شریفه موجب و مقتضای اوزره کجود حرکت اولدنا فرما نم اولد کفیه
در صحت مملکتون همی یونم کون بشو ادر حیدر القدرم اصدار و ستبار اولدند
امیر کلیب ی زبوره نمن طولا و عرضا و قد اوسع و وضع قدیمه بر قاری
و بر بار حق تجاوز انما ملک شریطه مساعی شریقی اولدنی و جلاله
وانت سنده محضه بهایه شریطه بارانه م شریطه با قلندرنی و بود سنده ایدر وضع

وکل از بوز بر طرفین ضمیمه ترنوفند او طیاره عالی و کلیای زبور
 انصافند و ارفع او که در و نند رعایای در سوره او در دین و در این القا و اضفی الیه
 شهوری به قدر بر طرفین مدافعه و غیره کلماتی از کتب محل حقوقه در اعزاز در رعایانند
 القا اوله جوق محلی از مسند نظر رعایای به در لریک محلی در بوز القا اوله نور الیه
 از او سینه به سواد اید و کن کو ستر ملش اوله لونی بیانیه محلی زبور القا کان رعایای
 در سوره در لریک القا سینه رحمت سینه او تحبانه بر قطعه ادعای عالی انصاف
 خصوصاً بر طریق سابق در سوکت مقدمه تقدیم آید بجه بر قطعه تقریر بزرگ استعدای
 او بخش اوله نغیزن نامش کیفیت قیودینه بالجمعه اوقاف صحایونه مفتی نغینظر
 انقدر به سواله اوله روق اقتضای اوزره محاسبه و ملحقات ذمتی طرفین لری
 السؤال نظارت اوقاف صحایون ملوکانه به طایفه مستشار قضیه سنده واقع اصحاب
 غیر امدن متوفی اجماع باله سید شریف و ضمیمه معاینه اید تالیف عمده فلسفین
 عمده سنده بوز یعنی نبودن انکلی سکر یعنی و بودن بقول وقف اراضینک تقاطعه منلی
 مقید وقت طلین او تلوق اوزره ایجاری سسر و در سیدوق بونش او کوب محلی زبور
 زبور لری اوله یعنی حاله سطلین اوله موجب بطن اوله جنی بریدی ایسجه بر منوال محلی
 محلی زبور سکر لری زنده دین و اوله اوله نغیزن اوله کلمه سکر تقدیم حکم و راستی
 و تقدیم بزرگی علم حقوقه در لریک تقدیمی اوزره بزرگی در لریک کلوق فقط محلی زبور وقف
 مذکور مستفاد شدن اوله یعنی اقتضای و تحقیق قلینش اوله نغیزن محلی زبور احوال
 انکلی کلوق بقا طهر زمامت نایله نوز غرض تحقیق و بر سلی جانب ذوقه بزرگ
 از اوله نغیزن مؤلفه و واقعه کل منصفیه کما فی الشرائع رعایای مذکور در لری القا
 اوله سب و انبیه و سائر سنده ابدان و بر احوال ملک انتمامات اوزره کیفیت محاسبه
 و تقویه بقید الیه اعلام محامی منضمین بر قطعه ادعای عالی انصاف
 وقف زبور طرفین و ملحقات ذمتی علم و فنبر لریک اعطیه سید سکر لری از کلمه جلی
 بقتضای عمومی البرایان اعلام اید مقتضای کوسر ملش در اوله بدو صادر اوله اوزره
 قائمش و در میانهم تقویه اضطر صنده از او کلمه تعلق بیوز کلمه او کلمه بوجلی کیفیت
 می سینه در قومه قید اید محاسبه اوقاف انکلی سکر لری متفقین اوی و کیفیت معلوم
 و ملحقات ذمتی زنده سینه علم و فنبر اجماع اوله نغیزن او کلمه بوجلی سکر لری
 معلوم او کلمه احوال و وقفی طرفین یعنی سینه علم و فنبر و لری سکر

vlasti bile su vrlo skromne i sa oskudnim prostorom, a za njihovu gradnju bilo je potrebno ishoditi odobrenje same centralne vlasti u Carigradu. Otud nema sumnje da je i za gradnju stare pravoslavne crkve u Mostaru bilo potrebno takvo odobrenje. Valja napomenuti da svojevremeno ni Šejh Sejfudin Kemura i Vladimir Ćorović u svome radu *Prilozi za historiju pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX stoljeću* nisu mogli naučnoj javnosti prezentirati ma kakve historijske dokumente koji bi se odnosili na staru pravoslavnu crkvu u Mostaru.

Na ovom mjestu potrebno se osvrnuti na izvjesne pretpostavke R. Stanića u vezi naziva monaha i monahinja na nadgrobnim spomenicima u Mostaru.⁵⁰ Naime, spomenici izvjesnog broja monahinja za koje se zna da ih nikad nije bilo u Žitomislićkom manastiru, kao i da ih nije bilo u bogomoljama susjedne, bliže i dalje okoline Mostara, koje bi mogle da ih okupljaju pod svoje okrilje, Stanić jedino rješenje za taj problem nalazi u tvrdnji: *da su te monahinje živjele i djelovale u mostarskoj crkvi koja je bila jača i organizovanija nego što o tome govore savremeni izvori* (str. 41) dok u vezi sa starom pravoslavnom crkvom za koju nema podataka kaže: *ali da se sada s pravom može pretpostaviti da je ta bogomolja mogla da koristi ne samo funkciji okupljanja vernika već i da pruža uslove za bogoslužjenje monaha i monahinja, koji su čak živeli, možda, manastirskim životom* (str. 44).

Analizom cjelokupne situacije u sklopu postojećih podataka moglo bi se doći i do drugih stavova koji se dijametralno razlikuju od onih koje je zauzeo R. Stanić.

Čini se neobično da na sačuvanim spomenicima u mostarskim pravoslavnim grobljima iz druge polovine XVII i XVIII stoljeća isključivo nalazimo spomena monasima i monahinjama a ne i sveštenicima, popovima i popadijama. Jer smatramo za normalno, ukoliko je u Mostaru u to vrijeme postojala ma kakva pravoslavna bogomolja da bi to bilo prirodno. Pri takvoj situaciji nameće se pitanje: šta, zapravo, na sačuvanim spomenicima treba da označavaju naziv monah i monahinja? Dali to stvarno označava kaluđera odnosno kaluđericu ili da li ti izrazi nekad označavaju i nešto drugo?

U tom smislu ilustrativan je slučaj spomenika pod br. 5 koji je iz 1690. godine na kojem stoji: *Monah Jov Novalin*, što je autor popratio riječima: *Monah Jov je otac supruga monahinje Hane-Novalije*, a spomenik broj 1, iz 1694. godine, pripada *monahinji Hani Novalinici*.

⁵⁰ Radomir Stanić, *Spomenici monahinja i monaha iz XVII i XVIII veka na pravoslavnim grobljima u Mostaru* (Glasnik, Službeni list srp-

ske pravoslavne crkve, God. XLVIII Beograd, mart 1967. br. 3, str. 35—46).

Iz ovog slučaja može se zaključiti da Hana Novalinca, koja se nazivala monahinjom, nije de facto bila monahinja, odnosno kaluđerica, nego supruga popa sina Jova, a da sami Jov, koji je bio otac supruga Hane, nije također bio kaluđer, nego sveštenik. Do ovakvih zaključaka može se doći ukoliko se ima u vidu da se monasi ne žene po pravoslavnim kanunima, a monahinje de se ne udaju, što je najvjerovatnije i u to doba bilo važeće u pravoslavnoj crkvi. Prema tome, na ovom primjeru može se uočiti kako je u to doba izraz *monah* i *monahinja*, pored svoje osnovne upotrebe imao i šire značenje. To je da se svaki monah ne bi mogao smatrati kaluđerom, a svaka monahinja ne bi se mogla uzeti kao kaluđerica. Za ovakvu neobičnu upotrebu može nam nešto više svjetla baciti sljedeće tumačenje pojma *pop*, gdje se, između ostalog, kaže: *U starije vrijeme pop se govorilo i pisalo bez ikakvog zazora kadgod je i gdje god je trebalo, kao danas sveštenik ili župnik (paroh), ali već u XVIII vijeku počela je riječ pop bivati vulgarna i počelo je za nju prianati nešto malo prezirna (u jednim krajevima više, i drugim man'e, u nekim nimalo...⁵¹*

Na osnovu gornjeg postoji pretpostavka da se u smislu ovakvog gledanja na upotrebu riječi *pop* posebno na spomenicima, izbjegavala ta riječ i u mjesto nje da se tog vremena po pravilu i isključivo upotrebljavala riječ *monah*.

Tijesno je povezan za ovo pitanje i podatak sadržan u jednom vojnom austrijskom izvještaju iz druge polovice XVIII stoljeća u kojem se, između ostalog, govori da je crkva u Mostaru imala četiri kaluđera (Glasnik Zemaljskog muzeja, 1908, str. 105).

Ne samo da se na ovom mjestu sveštenik-pop, identificira sa kaluđerom nego se to miješanje izraza primjećuje i kod V. Čorovića koji se osvrće na taj slučaj kad kaže: *Ova četiri kaluđera u Mostaru biće da su iz Žitomislića, ili bar veći dio njihov, jer mostarska pravoslavna crkvena opština nije bila tada tolika da su joj trebala četiri paroha, a za obavljanje tolikih kaluđera tada u tom Mostaru, gde još nije bilo sedište vladličino, nije postojao nikakav drugi razlog* (Čorović, 26—27).

Valja ukazati da se samo na jednom mjestu spominje *pop* i to *pop Ovčica*. R. Stanić na tom mjestu doslovno kaže: *Nema sumnje da je ovaj pop Ovčica monah Milentije, o čijem je spomeniku ovdje reč. On je umro 26 godina poslije smrti svoje majke* (vidi bilj. 50). Iz ovog primjera i kod samog Stanića jasno dolazi do izražaja mješanje pojmova *pop* i *monah*.

Postoji izvjesna vjerovatnoća da i sama turska vlast tokom duge svoje uprave u našim krajevima svojom određenom upotrebom pojedinih izraza pridonijela, u izvjesnoj mjeri, nepreciznoj upotrebi

⁵¹ Rječnik, Hrvatskoga ili srpskoga jezika, na svjetlo izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i

umjetnosti. Obradio T. Maretić, Zagreb 1924—25, Dio IX, sub. voće.

raznih naziva u crkvenoj hierarhiji: *rahīb* (kaluđer), *kisis* (sveštenik), *papas* (pop). Dobiva se utisak da se u izvjesnim turskim ispravama najčešće upotrebljava upravo naziv *rahīb*, tako da se on, najvjerojatnije, upotrebljavao u jednom širem smislu koji bi obuhvatao sve profile sveštenika.

Ako bi ovakva interpretacija bila tačna onda samo po sebi otpada problem monahinja kojih najvjerojatnije, na tom području Hercegovine, uopće, u to doba nije ni bilo, kao i pretpostavka o muškom i ženskom manastirskom životu u okviru stare pravoslavne crkve u Mostaru. K tomu treba napomenuti da ni u jednoj ispravi bilo crkvenoj ili turskih vlasti nema nikakva spomena o ženskom pravoslavnom manastiru na područje Hercegovine toga vremena, a vjerovatno i na širem području Bosne i Hercegovine.

POPRAVAK STARE PRAVOSLAVNE CRKVE

Na osnovu onoga što je poznato i o čemu imamo sačuvana spomena u pojedinim historijskim izvorima, činjenica je da su crkve obično građene od lošijeg građevinskog materijala koji je bio kraćeg vijeka. Tako je bilo potrebno te objekte češće popravljati. Što se tiče popravka stare pravoslavne crkve u Mostaru o tome nam do najnovijeg vremena nisu bili dostupni nikakvi zvanični, u prvom redu turski podaci. Jedino što je dosad bilo poznato u našoj istoriografiji o ovome pitanju bilo je ono što je izložio pokojni dr Vladimír Čorović u već citiranoj knjizi *Mostar i njegova srpska pravoslavna opština*. Međutim, mi smo danas u mogućnosti da ukažemo na dvije sačuvane zvanične turske isprave o tome, u autentičnom prepisu, u jednom sidžilu mostarskog kadije. Jedna od tih isprava predstavlja ferman, datiran u trećoj dekadi redžepa 1248 (14—23. decembra 1832),⁵² a druga bujuruldiju hercegovačkog paše, u vezi s gornjim fermanom, datiranu 27. rebia II 1249 (13. septembra 1833).⁵³

Iz sadržine i jedne i druge isprave može se zaključiti da popravak te crkve nije vršen odavno, a da je crkva u takvom trošnom stanju, da, pošto vjernici ne mogu u njoj zbog trošnosti vršiti vjerske obrede, neki od njih u tu svrhu *odlaze u sela, koja se nalaze na području drugog kadiluka* gdje postoji crkva, te se zato navedenim sultanovim fermanom daje odobrenje za popravak crkve.

Da bismo mogli rekonstruisati cjelokupnu situaciju u vezi sa samim činom popravka crkve četrdesetih godina XIX stoljeća, biće potrebno izvršiti izvjesna poređenja između memoarske građe o

⁵² Sidžil br. 7, 64v, Orijentalni institut. Vidi faksimil br. 2.

⁵³ Sidžil br. 7, 65r, Orijentalni institut. Vidi faksimil br. 3.

موثرا فصبه سنه حاجی بالی واقع بر یک روح کلیب هو الیسنه من القدریم
 نشا طلق او لیا محله رعایا حروه لرینان القبا و افغان صفینه کسا یوز
 سنه دینیز و بر کونه رض و تعرض وقوع کلماتی اولدیرنی حاله محض زیورده ۲۶
 الفاسنه بعضی کتظرفندن حرافله اولدیرنی بوی کیفیت اعایای محکمه سنه
 سنه رخ کورنده کسه مدافعه واقعه نیش منع واقع خصوصنی سابق روح بر طرفی بقده
 با تقریر آنها کندی اولوشی ایسه حرافله در دین ندر قومی نه سببنی ایورک مال
 تقریر نون نفسا حرافله محض زیورک من القدریم نشا طلق اولدیرنی محکمته بیلورده
 اولدیرنیدن حرافله واقعه نیش بیه وجه اولدیرنی صورتنا منع و دفعیه کیفیتن بر طرف
 آنها و اشارت قلمر مضمون سنه اولوقت صدراعظم ظرفندن تنظیم قلمنا حرافله
 مونیجه محکمن جوابا وارد اولدیرنی و اعلامه محض زیورده ایسیده رعایا قوج
 باشلیکی محکمه محله نیش جلب و استنطاق اولدیرنی احواله در قوج محض زیورده
 کاش حاجی بالی جامع کتظرفندن وقفی استغاثندن فی الاصل باغات ایکنی
 اعمار اولغیه رفی خراب و عصبه نماییه فالو سکت یوز سنه دینیز و رعایای
 رعایای در سوم حروه لرینان القبا و تقابیر سو و قوعنده کلیب محض زیورده ظرفندن
 در سنه بر باره اوطق اوزره قرفظینه اعانه ایدرن طلق و جمله تقریر اولدیرن کلینی
 او کس محض زیورنی نفسی الام و وقف زیور استغاثندن اولدیرنیدن بختله دروننده
 اشجار فرسیده اعمار اولغیه اوزره قلمر و رعایای در سوم درنی محض زیور کلیب محض زیور
 و قفندن اولدیرنی ادعی ایتمه ایسه محض زیورده و تقیت و حکمیت در طرفین مدینه
 بر کونه سدرات و طبعوتیم اولدیرنیدن بختله ایبات زیورده رعایا اولدیرنیدن

بر احوال و بر وجه اخذ و تخصیص قلندری مشکوک وضع حالت و فو عنده بود و ماه
 رضای شهر یعنی اول شهری سنکوزی روضه روضانک و سایر موحی الیه
 معلوم شد اول دفعه بر وجه محرر عمر و حکمت رقت و خلافت توفیق و عبادت
 ایلیا که با بنده از نمایانست معتمد صادر او کند در بیوردی
 وصول بولد قریه بویا بد و جب مشروح او زره شهر فینانه صدور او
 ضرمان واجب الاتباع و لازم الاحکام لیکن بعضی اظهار عقود ایله و حکمت
 اعلیایه شریعیه بیکر مخالفت نشدند اعتماد و حکم عمرانی او آخر شهر حسب الحجب
 سد حمان و ارعین و مانع و ک...

2) Prepis fernana o popravku crkve (Orientalni institut, Sidžil br. 7, str. 64v).

شریعت شمار دستا فرایض فضیلتوا فنذر و فخر الامثال و الاقران متسلمی عزتوانا انرا
 دستا رفیق سنه واقع کلیه نکت زمان و افزه دیندیز و عدم تمیز و بنده جواب اولی کلیه
 صدقه مانرا اولو بنده نه قضیه ام بولد رعایای ایلیه عظمه لرا حقون معیدانه لرا اولو بنده
 کلیه مذکور شریعیه معتاد اولو لش اولو فخرین صینی رعایای مدینه منورہ التی استیسیه کلیه
 مذکور وقت شریع و وجه اها اسلام فخرین کشف و معاینه اولو سا و زره بلانو جمع
 و بلا ترفیح وضع قدیمی او زره نمایان اولو بنده اقدام در بار شریعت در وزارت و علم
 اولو بنده اولو بولد شهر و تر منینه رضعتی حاوی شهر صدر او اولو فخرین بلانو کلیه
 شهر بدین کلیه در بزرگان شهر و تر منینه مباشرت اولو بنده بر وجه صیاد عالیست
 لواء هر سنه و مدینه دستا در شهر بشهر بیوردی بحریر و اصدار او شریعت در بینه تمام و صول
 که هر که بر وجه عظمه و بیوردی کلیه و فخرین شهر بینه مباشرت و وضع فخرین زمان
 سنه ایندر بلانو خصوصاً وقت و خلافت در روز و مجانبت ایلیه
 ۶۷

3) Prepis bujurudžije Ali-paše Rizvanbegovića o popravku crkve (Orientalni institut, Sidžil br. 7, str. 65v).

tome što je pruža J. Pamučina i L. Grđić, a koju je koristio V. Čorović, i onih podataka što ih o ovom pitanju sadržavaju dva zvanična turska dokumenta na koja smo maloprije ukazali. S obzirom da Čorović jasno i koncizno izlaže cijeli problem u vezi sa popravkom crkve, to ćemo u svrhu sagledavanja ovog pitanja doslovno citirati njegove riječi koje se odnose direktno na ovo pitanje i one će nam poslužiti kao polazna tačka u analizi cjelokupnog problema sa različitim njegovim aspektima. Čorović doslovno o tome kaže:

»Za vreme mitropolita Josifa, 1833. god. obnovila se mostarska crkva sasvim iznova. Ferman za obnovu crkve tražili su i dobili Srbi kao pravednu nagradu za njihovo učešće na strani sultanove vojske u borbi koju je ona vodila protiv bosanskog begovata s Hussein-begom Gradaševićem na čelu. U toj borbi na sultanovoj strani učestvovao je i stolački zapovednik čuveni Ali-aga Rizvanbegović, kome mu je to domalo donelo vezirski čin u Hercegovini. Prvi ferman za obnovu crkve *izradio* je sam veliki vezir Kara Mahmud-paša vladici Josifu i mostarskim deputatima koji su bili došli u Sarajevo, posle njegove konačne pobjede, da ga zamole za to. Odmah po dobijanju tog fermana razrušena je stara crkva i počele su pripreme za podizanje nove. Ali je odmah izbio i veliki otpor mostarskih muslimana, koji nisu mogli da se pomire s tim da se u samom Mostaru podiže nova, 'ogromna crkva', i to gore pri brdu, na vrh grada, pa da tamo stoji kao iznad njega. Hasan-beg Resulbegović, trebinjski zapovednik, prijatelj i drug Ali-pašin i njegov zamenik, zalagao se živo kod paše da ovaj, na početku svog vezirstva, dozvoli dalji rad na crkvi, koja će biti jedina u čitava tri kadiluka — mostarskom, konjičkom i ljubuškom. Paša je, najposle, popustio, ali je opština morala dati 17.500 groša za nj i njegova sina i obavezati se, bar formalno, da crkva ne sme biti veća celim obimom od pređašnje. Paša im je uz to preporučio da pohitaju s građevinom. Možda zbog te žurbe, a možda i zbog pogreške majstora, na građevini se doskora desila nesreća: srušio se svod i zatrpao je dva-tri čoveka. To je bio razlog što novi svod nije više pravljen od kamena nego od drveta.

J. Pamučina je bio novom građevinom, a s njim svakako i najveći broj njegovih sugrađana — pravoslavne veroispovesti, veoma zadovoljan; crkva je bila, kako on kaže, 'po novom ukusu'; po visini, širini, dužini i ogradni ustupala je samo Pivskom Manastiru. Gledana danas, stara crkva je veoma skromna. I onda još ona je na ruskog konzula i naučenjaka A. Hilferdinga ostavljala 'bedan' utisak. Kazivala mu je i suviše, da se u njenoj gradnji i beganju pod zemlju osećao strah od Turaka. Zidana je, istina, vrlo pažljivo i solidno, od pravilnog i lepo tesanog kamena, ali prosto, bez ikakvih pretenzija u arhitekturi i ornamentici. Išla je gotovo polovinom u zemlju, i deluje s toga, u dobroj meri, izvesnom mistikom, ali joj to kviri

estetski izgled. Širina je u nesrazmeri sa visinom i s toga cela građevina izgleda kao spljoštena. Crkva je duga 13.20 m., široka 9.30 m., a visoka 6 metara.«⁵⁴

Iz gornjeg izlaganja Ćorovića najzanimljivija su, s obzirom na naša istraživanja, dva elementa: a) da je tadašnji vladilka Josif u zajednici sa mostarskim deputatima dobio ferman od velikog vezira Kara Mahmud-paše, prilikom njihova boravka u Sarajevu za učešće pravoslavnog stanovništva na strani sultanove vojske protiv bosanskog begovata na čelu sa Husein-begom Gradaševićem i b) da je i pored izvjesnog otpora sugrađana-muslimana ipak izgrađena nova crkvena zgrada, čije su dimenzije bile: dužina 13,20 metara, širina 9,30 metara, a visina 6 metara.

Nakon izloženih podataka koji svojim većim dijelom baziraju na memoarskoj građi, pokušaćemo u svjetlu raspoloživog izvornog turskog materijala, baciti nešto više svjetla na gornja dva aspekta pitanja popravke stare pravoslavne crkve u Mostaru.

Iz fermana datiranog u trećoj dekadi redžepa 1248 (14—23. decembra 1832) na kojeg smo gore ukazali, može se sagledati dobrim dijelom procedura koja je provedena u svrhu dobijanja odobrenja za popravak crkve, koja bi se mogla svesti, uglavnom, na sljedeće: pravoslavno stanovništvo iz grada Mostara obratilo se mostarskom kadiji s molbom da im se ishodi odobrenje za popravak crkve. Na to je mostarski kadija, odnosno naib, formirao komisiju koja je izišla na lice mjesta gdje je utvrdila stvarno stanje stvari, uključujući tu i dimenzije crkve. Poslije toga kadija se pismeno obratio bosanskom divanu s molbom da ishodi traženo odobrenje. Kad je taj predmet od strane bosanskog divana bio proslijeđen centralnoj turskoj vlasti u Carigrad, tadašnji veliki vezir se obratio šejhul-islam Jesendži-zade mevlana Abdul-Vehabu, kao vrhovnom vjerskom poglavaru za cijelu tursku carevinu, s upitom: »Ako bi odavno bila u trošnom stanju jedna crkva koja se nalazi u nekom selu, postavlja se pitanje da li zainteresirana lica mogu popraviti dotičnu crkvu da bude onakva kakva je ranije bila, bez da išta povećavaju prvobitne njene dimenzije?« na što je dobiven odgovor: »Mogu« i u tom smislu šejhul-islam izdaje fetvu. Poslije toga izdat je sultanov ferman na kojeg smo gore ukazali kojim se odobrava popravak crkve, upućen bosanskom valiji Mahmud Hamdi-paši, te mostarskom naibu i drugim nadležnim visokim službenim licima.

U vezi s gornjim fermanom hercegovački paša, sa sjedištem u Mostaru, uputio je svoju bujuruldiju 27. rebia II 1249 (13. septembra 1833), mostarskom kadiji i muteselimu, u kojoj se, između ostalog, izdaje odobrenje da mogu početi radovi na popravci pravoslavne crkve.

⁵⁴ Cit. djelo, str. 47 i 49.

Da k tomu dodamo da je i jedna i druga isprava napisana šablonskim jezikom turske kancelarije i sa svim onim elementima koje obično sadržavaju zvanične turske isprave kojima se reguliše pitanje popravka crkava. Posebno želimo podvući da ni u jednoj ni u drugoj ispravi nema nikakva spomena izričita, a ni aluzije, da se to odobrenje daje kao nagrada pravoslavnom stanovništvu ovog kraja koje je uzelo učešća u borbama na strani centralne turske vojske protiv pokreta Husein-bega Gradaševića.

Osim toga, kao što smo već ukazali, ferman kojim se odobrava popravak crkve izdan je u Carigradu, sa samog dvora, i vjerovatno, kao što je bio običaj, bio je snabdjeven tugrom sultana. Prema tome, gore izneseni memoarski podaci, da je taj ferman izdat od samog Kara Mahmud-paše, koji je u to doba zauzimao položaj bosanskog paše, a ne velikog vezira, kao što nalazimo u memoarskim podacima, ne odgovaraju historijskoj istini. Uostalom, za to imamo podatke u samoj činjenici da se ferman naslovljava, na prvom mjestu, na njega samog, čije je pravo ime Mahmud Hamdi-paša.⁵⁵

S obzirom na već poznati sačuvani izvorni turski materijal koji se odnosi na popravak katoličkih i pravoslavnih vjerskih objekata, kako crkava tako i pravoslavnih manastira i katoličkih samostana, skloni smo mišljenju da je pravoslavno žiteljstvo ovoga kraja stvarno osjećalo potrebu i ulagalo napore i prije tog njihovog organiziranja pokušaja koji je okrunjen uspjehom, za takvim odobrenjem, ali da su se u tome pred njima isprečavale izvjesne poteškoće ove ili one naravi, koje su odugovlačile rješenje toga pitanja. Lako je povjerovati da je izvjesno učestvovanje pravoslavnog stanovništva u navedenim borbama moglo kod samog Kara Mahmud-paše koji je predstavljao glavnog sultanova čovjeka u Bosni i Hercegovini u tim teškim danima iskušenja centralne turske vlasti u ovim krajevima, stvoriti osjećaj simpatija i zahvalnosti i da je on jednim potezom pera uspio svojim autoritetom otkloniti sve dotadašnje prepreke na putu za ostvarenje njihovih vjerskih prava.

Što se tiče drugog aspekta pitanja popravka stare pravoslavne crkve u Mostaru, da je muslimansko stanovništvo toga grada pokazalo svoje negodovanje i dalo otpor na vijest da se ruši ranija crkva, a da će se na njenom mjestu graditi nova, »ogromna crkva«, zaslužuje da se, koliko je moguće, i ovaj momenat osvjetli.

Ako bismo pokušali na osnovu gore ukazanog fermana i bujurudije, što se odnose na pitanje popravka crkve, rekonstruirati situaciju koja je bila stvorena u mostarskoj sredini, među muslimanskim življem, mogli bismo je vidjeti ovako:

⁵⁵ Za argumentaciju naše tvrdnje citiramo dra Milana Preloga koji kaže: »U to se po malo počeo micati i novoimenovani Bosanski vezir Hamdija Mahmud-paša (u narodu

Kara Mahmud-paša) prema bosanskoj granici.« *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade, II dio, str. 46, Sarajevo.*

Prihvatimo li pretpostavku da je ferman koji je izdat u Carigradu negdje pod kraj decembra 1832, s obzirom na tadašnje relativno nerazvijene komunikacije i utvrđeni način prevoza službene pošte iz Carigrada u razne dijelove turske carevine, pod dosta optimalnim uvjetima, mogao stići na bosanski divan tek negdje pod kraj januara, naredne 1833.⁵⁶ i ako imamo u vidu da je od tada do izdavanja navedene bujuruldije hercegovačkog paše prošlo oko nepunih osam mjeseci, očito je da postoje opravdani razlozi za pretpostavku, da su se tu, što bi se današnjim jezikom kazalo, »na terenu«, ispriječile izvjesne poteškoće koje su kočile provođenje u život odluke centralne vlasti. Dobiva se utisak da su se tu, baš u Mostaru, kao sjedištu hercegovačkog paše toga vremena kao i sjedištu kadije, odakle se očekivao finiš čitave te procedure, ispriječile poteškoće o kojima nemamo nikakva traga u izvornoj historijskoj građi. Otud smo skloni povjerovati da bi razlog za okončavanje ovoga problema, faktički, mogao biti ne u otporu »mostarskih muslimana«, kako se to kaže, nego u otporu izvjesnog broja utjecajnih muslimana u gradu, kojima iz ovog ili onog razloga nije konveniralo odobrenje centralne turske vlasti za popravak pravoslavne crkve. Potrebno je istovremeno ukazati na činjenicu da je Alijaga Rizvanbegović-Stočević, najmankantnija figura vojno-političkih zbivanja u Hercegovini u borbi centralne turske vlasti protiv pokreta Husein-bega Gradaševića, bio odsutan iz Hercegovine zbog aktivnog učešća u borbama protiv Ibrahim-paše, tadašnjeg upravljača arapskog Levanta, upravo u vrijeme kad je problem popravka pravoslavne crkve u Mostaru bio predmet pažnje i suprotnih gledanja među domaćim stanovništvom. Naime, poznato je da se Rizvanbegović trijumfalno povratio u Mostar, s titulom hercegovačkog paše, tek u maju 1833. godine.⁵⁷ Otud se on, najvjerovatnije, dolazeći na položaj hercegovačkog paše, između ostalog, suočio s problemom popravka crkve. Nema sumnje da je nakon organizacije zasebnog hercegovačkog pašaluka, koji se, zahvaljujući Rizvanbegovićevoj energičnosti i stečenim zaslugama za centralnu tursku vlast, neriješeni problem popravka pravoslavne crkve predstavljao jedan od prvih, a vjerovatno i jedan od problema čije se rješavanje njemu samom urgentno nametalo. Na to, uostalom, ukazuje i navedena bujuruldija, datirana 13. septembra 1833. kojom se naređuje da se pristupi popravci pravoslavne crkve. Uzgred da napomenemo, da

Carevine putem Tatara, ukazuje da je jedna službena pošiljka upućena iz Carigrada u Bosnu mogla stići za 11 dana, ali pod uvjetom da je na putu vladalo lijepo vrijeme (*Tarihi dijari Bosna*, prepis, II, str. 629, Orientalni institut, manuskripta br. 3459). Međutim, ako bismo i prihvatili gornju tvrdnju, mišljenja smo da je u našem konkretnom slučaju predmetni ferman, pod optimalnim

uvjetom, mogao stići za nešto oko 20 dana minimum, imajući u vidu da je ta pošiljka prenesena iz Carigrada upravo u vrijeme kada obično vladaju loše atmosferske prilike na Balkanu.

⁵⁷ Vidi: dr Milan Prelog, cit. djelo, str. 50.

⁵⁸ Muvekit-Salih Hadžihusejmović, govoreći o načinu prenošenja pošte iz Carigrada u ostale dijelove

ova bujuruldija, moguće, predstavlja najstariju sačuvanu bujuruldiju, istina u autentičnom kadijskom prepisu, koju je uopće izdao Ali-paša Rizvanbegović na položaju hercegovačkog paše. Dozvoljavamo mogućnost da je mogao Hasan-beg Resulbegović, kao jedan od najuglednijih ličnosti tadašnjeg javnog života u Hercegovini i intimus Ali-paše, izvršiti utjecaj na samog Ali-pašu da se udobrovolji da izda bujuruldiju kojom bi dozvolio »dalji rad na crkvi«, kako to kaže dr Čorović, ali nam se čini, na osnovu svega onoga što je dosad poznato u našoj historiografiji, da Resulbegovićevo insistiranje nije bilo potrebno. Naime, Rizvanbegović je kao najangažovanija ličnost u Hercegovini za ugušivanje otpora pokreta Gradašćevića imao uvid i bio svjestan koliki je udio u tim borbama imalo mostarsko pravoslavno stanovništvo, pa je, prema tome, po našem mišljenju, bilo nepotrebno intervenirati kod njega da bi se u život provelo već postojeće odobrenje za popravak pravoslavne crkve.

U pogledu početka i završetka samih radova na crkvi čini nam se da tu, bar na osnovu onoga što je poznato, nije stvar jasna. Naime, na osnovu memoarske građe na jednom mjestu se kaže: »Za vreme mitropolita Josifa, 1833. godine 'obnovila se mostarska crkva sasvim iznova', a na drugom mjestu se kaže: 'Obnavljanje crkve bilo je završeno 1834. god., a osveštanje je izvršeno u Nedelju Pravoslavlja 1835. god.'« S obzirom na gore istaknute momente, u prvom redu s obzirom na bujuruldiju hercegovačkog paše, datirane 13. septembra 1833. kojom se definitivno daje odobrenje za popravak crkve, čini nam se, da bi razrješenje ovog problema trebalo ovako postaviti:

Radovi su bili započeti već u 1833. godini, nakon procedure obavljene poslije stizanja odobrenja iz Carigrada, ali, međutim, da je ubrzo došlo do njihova obustavljanja kao posljedica izvjesnog otpora, a onda da su najesen iste godine radovi nastavljeni i negdje u 1834. godini završeni.

I, najzad, upoređivanjem podataka što ih daje dr Čorović o faktičkim dimenzijama crkve nakon izvršenog popravka i onih dimenzija koje su navedene u citiranom fermanu dolazimo do zaključka da postoji izvjestan nesklad. Naime, prema Čorovićevim podacima, da se podsjetimo, dimenzije crkve poslije popravka bile su: dužina 13,20 metara, širina 9,30 metara, a visina 6 metara, a prema fermanu koji izričito upozorava, kao i obično što nalazimo u sličnim službenim aktima turske vlasti, da se ne dozvoljava nikakvo proširivanje dimenzija crkve prilikom popravka, nego da iste treba da ostanu onakve kakve su bile prvobitno, da je dužina trebala iznositi 10,20 metara, širina 7,20 metara, a visina 4,20 metara. Tako je faktički dužina crkve bila veća za 3 metra, širina za 2,10 metara, a visina za 1,80 metara. To očito ukazuje da se striktno nije pridržavalo odredbe fermana, na koju je takođe ukazano i u buju-

ruldiji, o poštivanju prvobitnih dimenzija, nego da je organizator posla uspio ipak naći načina da nadležni organi lokalne turske vlasti šutke pređu preko takvog postupka, koji nije u skladu sa standardnim principom turske politike prilikom izdavanje dozvole za popravak crkava.

S u m m a r y

THE ISSUE OF CONSTRUCTION OF THE OLD SERBIAN ORTHODOX CHURCH IN MOSTAR AND ITS REPAIR IN 1833

As opposed to many sacral Christian structures on the territory of Bosnia and Herzegovina from the period of Ottoman rule, the issue of the construction of the old Serbian-Orthodox Church remains controversial in Yugoslav historiography.

The author of the present paper is trying to shed more light on the issue, as well as on the issue of the repair of the same Church in 1833. Beginning from the supposition that the basic condition for the construction of any sacral structure in any given community is the existence of a certain number of worshipers, the author offers a certain number of mostly unpublished Turkish archive data on the Christian population in general. Namely, being unable to separate the data referring to the Serbian Orthodox population, from those referring to the Catholic population, since with the mention of certain persons no religious affiliation had been given, the author present all the cases to the experts in the field, to judge, if possible, about the confessional affiliation of the mentioned person. According to the established routine in the Islamic lands, the common name — *zimani* or *nasrani* or *gaberani* was used for all the Christians.

It is especially pointed out in the present paper, that by comparing of the available data from the past of the city of Mostar, one can reach the conclusion that the Christian population, in that early period, had not rapidly decreased in number due to Islamization, but it increased as the time passed, this was true of both Serbian Orthodox and Catholic population.

As the best proof for determining of the time of the construction of the old Serbian Orthodox Church, the author used the authentic copy of the Sultan's *Ferman*, dated: second decade of *rebia* II 1262 (8—17 April 1846), in which it is stated that the Serbian Orthodox population in the city of Mostar, had during the past 80—100 years been buried in the cemetery located on the land of Hadj Bali's *waquf*, on the hill-sides of the hill of Stolac. This cemetery is located in the immediate vicinity of the old Serbian Orthodox Church.

As for the manner in which the permission for the repair of the Church had been granted from the central Turkish authorities, there is a *Ferman* on that matter, dated: the third decade of *redjep* 1248 (14—23 December 1832), as well as a *Buyuruldi* of the newly-appointed Pasha of Herzegovina, Ali-Pasha Rizvanbegović, in connection with the above-mentioned *Ferman*, dated 27th of *rebia* III 1249 (23 September 1833). While presenting the material, the author mentions the a certain number of data from memoirs, to be found in our historiography in connection with this matter, of which there is no mention in the Turkish sources. In agreement with the tradition of those times, Bishop Joseph, together with the Mostar deputies, received the *Ferman* from the Grand Vezier Kara Mahmud-Pasha, while the Pasha was staying in Sarajevo, in which the repair of the Church was granted for the good services of the Serbian Orthodox population on the side of the Sultan's army in fighting the rebels of Husein-bey Gradašević. The Moslem population resisted granting of the permission for the repair of the Church. The author is actually trying to shed more light on all the above issues.